

KHABARDEYCE KELİMELERİN

Şapsığca, Hatıkoyca, Bjeduğce, Besleneyce ve kısmen Abhazca ile aynı kökten gelen Khabardeyce kelimelerin çok muntazam ve mantıklı bir metotla oluştuğu ve Çerkesçe'nin bu yönden belli başlı Avrupa dillerinden üstün olduğu görüşünü içeren birinci inceleme örneği NART Dergisi'nin Ocak-Şubat 1998 sayısında yayınlanmıştır. Bu ilk incelemede (A) harfi ile başlayan kelimelerden Khabardeyce ile aynı kökten gelen diğer Kafkas dillerinde 'el' manasına gelen (A) kelimesinden türetilen 22 kelimenin oluşma şekli açıklanmış ve ilgililerin eleştirisine sunulmuştur. Bu denemeden amaç, Khabardeyce kelimelerin türeme şeklinin, diğer Dünya dillerine nazaran çok daha mantıklı ve çağrışım niteliğinin yüksek bulunduğunu dil uzmanlarına sunmak ve bu uzmanların yardımı ile bu dildeki bütün kelimelerin analizini Dünya Edebiyatına katmak olduğundan, alfabetik sıraya bakmaksızın, şimdilik çarpıcı birkaç örnek vermeyi öne alıyorum.

(G) HARFİ İLE BAŞLAYAN KELİMELENDEN ÖRNEKLER:

Khabardeyce (GU) kelimesinin, birbiri ile ilgisiz iki manası vardır: Kalp (yürek) ifade eden GU, Araba manasına gelen GU.

1) Kalp (yürek) manasına gelen GU kelimesinden türetilen kelimelerden bir bölümü şöyledir:

1. Bir kumaşı kesip biçmek ifade eden BZIN sözcüğü ile GU kelimesi birleştirilmiş, iyi kesip biçen kalp, yani iyi düşünme, akıllılık manasına gelen GU-BZİĞA kelimesi üretilmiştir.

2. İyi manasına gelen FI kelimesi, kalp ifade eden GU ile birleştirilmiş, iyi kalp, temiz niyet manasına gelen GUF'I (GUF') türetilmiştir.

3.a- İyi kalp anlamındaki GUF' kelimesine de, sözcükleri fiilleştiren IN, İN, AN yahut EN eklerinden hece dizisinin ses uyumuna en uygun olanı, EN eki ilave edilerek kalbin iyi olması, yani mutlu olmak, sevinmek ifade eden GU-F-EN fiili oluşturulmuştur.

b- Zaten kendisi belli belirsiz de olsa, bir sonradan olma hal anlatan bu sözcükten daha belirgin olarak da; taze, yeni demek olan JE sözcüğü kısaltılıp araya ustaca eklenerek, yeni

bastan kalbin iyileşmesi, mutluluğun tazelenmesi, yeniden sevinme anlamındaki GU-FE-J-IN fiil kelimesi üretilmiş ve bir çırpıda söylenebilmektedir.

4. Aynı şekilde GU kelimesi:

a- Dar sıfatını ifade eden ZEV kelimesi ile birleştirilerek, dar kalp, eski ferah halini kaybedip dara düşmüş, dardaki kalp, yani sıkıntılı, üzüntülü kalp anlamındaki GU-ZEV,

b- Bu kelimeye EN fiil eki ilave edilerek, kalbi daralmak, sıkıntıya girmek, yani telaşlanmak demek olan GU-ZEV-EN,

c- Bu fiilin arasına yeni = JE sözcüğünün kısaca J harfinin ilavesi ile de, yeniden sıkıntıya girmek, sil bastan telaşlanmak demek olan GU-ZEVE-J-İN, kelimeleri türetilmiştir. "Laf lafi açar" cinsinden yeri gelmişken burada, ses uyumuna göre ĞA yahut ĞO ve nadiren de ĞE olarak değişen ve

- kelimenin başına gelirse ayrı,
- sonuna takılırsa ayrı anlam katan,
- ve her iki uçta birlikte de kullanılabilen, bir EK sözcük grubuna da değinmek gerekmiş ve bu yazıda G harfi ile gösterilmek zorunda kalınan ses:
- Türkçe Yağmur kelimesindeki Ğ, yumuşak G'den kalın ve boğuk,
- Buna mukabil normal G'den daha hafif ve yumuşak, ve
- Arapça ĞAYIN harfinin tam karşılığıdır.

Rahmetli Yasin Çelikkıran'ın, Kafkasyalı yazar Sayın THARQUAXHO YUNIS A.'nin Maykop 1980 baskısı ADIĞE DİLİ DEYİMLER SÖZLÜĞÜ isimli eserinden de yararlanarak derlediği ÇERKES ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİ, 1994 adli eserinde GH harfleri ile yazıldığı görülen ve her Çerkesin mutlaka kulak aşınası olduğu söz konusu ses, bu yazıda kısaca G olarak denenecektir.

A- Kelimenin başına takılan ĞA / ĞO / ĞE ekleri:

Çoğunlukla fiil ve sıfattan türeme fiil kelimelerin başına takılan ĞA, ĞO ve bazen de ĞE ekleri:

- o fiilin direkt olarak değil de, başkası yahut başkaları tarafından, başkası aracılığı ile yapıldığını,

OLUŞUMU: BİR İNCELEME

Prof. Dr. Hayri Domaniç

veya bu fiilin bir başkasının bir hareketi nedeni ile yahut onun bir hali sebebiyle meydana geldiğini, ifade eder. Buradaki başkası kavramına, üçüncü şahıslar dışında ben, biz-kendim, kendimiz gibi birinci tekil ve çoğul şahıslar da dahildir. Bazı örnekler:

a- Kalbin iyileşmesi = sevinmek demek olan GU-FEN fiilinin başına ĞA takılarak başkasının / başkalarının kalbini iyi etmek yani sevindirmek kelimesi ĞA-GUFEN yapılır ve şahıs ifade eden sözcükler ilavesi ile kimin kimi sevindirdiği de kısaca ve ustaca belirtilir.

Ya ğa-gu-fa-at = onlar onu sevindirmişti.

Zid ğa-gu-fe-j-as = kendi kendimizi yeniden sevindirdik.

Sib ğa-gu-fa-as = beni sevindirdin.

Tham Wuıy ğa-gu-fe-j = buna karşılık Allah da seni sevindirsin... gibi.

b- Kalbin daralması = telaşlanmak demek olan GU-ZEVEN fiilinin başına ĞA takılarak, başkasını telaşlandırmak ifade eden ĞA-GUZEVEN fiil kelimesi yapılır.

Aynı şekilde;

c- Korkmak fiili ŞINEN ile ĞA-ŞINEN = korkutmak,

d- Ölmek fiili LEN kelimesi ile (derde düşürerek veya ihmal gibi bir nedenle) öldürmek, daha ziyade birinin ölümüne neden olmak, göz yummak, yahut mecazen perişan etmek demek olan ĞA-LEN,

e- Daha kasti bir ifade ile öldürmek demek olan WUK'IN fiilinin başına ĞA takılıp kısaltılarak ĞA-WKIN = öldürtmek,

f- En az iki kişinin vuruşması, kavga etmesi demek olan ZEWEN fiili ile vuruşturmak, kavgaya, savaşa sebep olmak, hatta mecazen ihmal suretiyle seyredip ayırmamak anlamında ĞA-ZEWEN,

g- YIN = büyük sıfatından türeme YI-N-İN = büyük olmak fiili ile ĞA-YİNİN = büyütme, mecazen abartmak,

h- Buna benzer küçük olmak = ZSUG-IN fiili ile ĞA-ZSUGIN = küçültme ,

i- Fazla olmak = LEY-IN fiili ile GA-LEYIN = fazlaştırmak, mecazen hatada, kusurda ileri gitmek,

l- Azalmak fiili MAJE-N ile azaltmak anlamındaki ĞA-MEJEN,

j- Düz, doğru olmak fiili ZAHO-EN kelimesi ile düzeltmek, doğrultmak ifade eden GA-

ZEHOEN fiilleri türetilmiş ve basta gelen ĞA eki etkisinin örnekleridir.

B- İsim ve sıfatlarla, fiilden türetilmiş kelimelerin sonuna takılan ĞA, ĞO, ĞE ekleri de, özetle hal (durum) ve zaman belirtir.

Yukarıdaki BZI-ĞA kelimesinin ĞA'sı da bu cümleden olup, iyi kesip biçme hali, GU-BZI-ĞA da iyi kesip biçen, enine boyuna düşünen kalp hali, yani akıllılık, zekilik demektir.

Zaman kavramı, yerine göre çok kısa bir anı veya daha uzunca bir süreyi, mevsimi, ömrün bir devresini, çağı kapsar ve ifade eder. Zaten bağımsız kelime olarak Çerkesçe ĞA yıl, ve ĞA-JE de yenilenen yıl sayısı yani ömür demektir.

Zamanın gerektirdiği hal ve bunun karşısı o halin mevcut olduğu zaman meşumu grift (iç içe) de olabilir. Bu eklerle yapılan kelimeler, mecazen o zaman ve vaziyetin gereği ve beklentisi olan hak ve yükümlülükleri de hatırlatır. Bazı örnekler:

5. a- Asıl inceleme konumuz Yürek = GU isminin sonuna ĞA eki takıldığında, yürekli vaziyet, yüreklilik hali, netice olarak ümit kelimesi GU-ĞA yahut GU-ĞE türetilmiştir.

b- Bu kelimeye de fiil eki EN sözcüğünün kısa hali 'N' sesinin ilavesi ile de, yürekli halde olmak, yani ümitli olmak demek olan GU-ĞAN fiili yapılır.

6. İyi yürek anlamındaki GU-F kelimesinin sonuna (birleştirici ek ses 'E' ile birlikte) ĞA ilave edilince de; yüreğin iyi hali, sevinçli zaman, yani mutluluk ifade eden GU-FE-ĞO türetilmiştir.

7. Dar kalp ifade eden GU-ZEV kelimesinin sonuna GA getirilerek de; kalbi daraltan durum veya zaman, kısaca telaşlı hal ve zaman anlamındaki GU-ZEVE-GO türetilir ve buna da Büyük anlamındaki ŞHO ilavesi ile büyük sıkıntı hali, yaman zaman ifade eden GU-ZEVE-GO-ŞHO yapılır.

GU dışındaki kelimelerden bazı örnekler:

a- Basitçe İnsan diye geçirtilen SUH kelimesi, Bilmek fiili SUH-IN fiilinden alınmıştır. SUH, bilen ve ZI-SUH de bir bilen demektir ve herhangi bir insani değil, bilge bir insani, akli eren, yani REŞİT kişiyi tanımlar. Dilimizde, hane halkının çoluk - çocuk demeden

hepsini ve nüfus sayımında herkesi kapsayan kelime NERİBGE'dir. Ve SUH = bilen insan sonradan olunur ve çocuğumuz SUH oldu diye sevinilir, herkes de olamayabilir. Bu "Bilen insan" anlamındaki SUH kelimesinin sonuna ĞA takıldığında; Bilen insan hali, yani bilen ve sadece bilmekle kalmayıp, gerçek bilginin gereği olarak iyi-ideal olarak tanınan özelliklere de sahip insan hali, kısaca İNSANLIK demek olan SUH-I-gA kelimesi türetilmiştir ve insan olmanın icabı olarak da dini kurullarla yasalara, örf ve adete uygun davranmayı içeren çok geniş bir kapsam ve anlam yüküdür.

aa- Bu kelimeye de yoksunluk ifade eden NSE sözcüğünün eklenmesi ile üretilen SUH-I-ĞA-NŞE de bilge insanın iyi-ideal hususiyetlerinden yoksunluk hali, yani İNSANİYETSİZLİK demektir.

bb- İnsansız demek olan SUH-I-NŞE kelimesinin sonuna GA takılarak yapılan SUH-İNŞA-ĞE ise işe yarar adamı olmama halini ifade eder.

b- Aynı şekilde;

aa- Adam = Erkek ifade eden isim kelimesi LI'nin sonuna ĞA takılarak LI-ĞA = erkeklik hali yani yiğitlik basta olmak üzere, insan olmak ve üstelik erkek insan olmanın icabı olarak vatanını, karşı cinsi, çocukları, güçsüzleri korumak gibi pek çok ideal özellikler taşır. Gereğinde güç-zor kullanmalıdır, gereksiz kaba kuvvet göstermek makbul değildir ve erkeklikten sayılmaz.

bb- Kuyruk ve ayrıca taraf-yön anlamlarına da gelen ve buradaki manası "sayesinde, ile" ifade eden GE' sözcüğü, erkeklik anlamındaki LI-ĞA kelimesinin sonuna getirilerek LI-ĞA-GE' yapılır ve daha ziyade erkekliğin gücünü kullanarak, erkeklikle zorla, cebren anlamında kullanılır. Haksız, yersiz istismarında yergi, yerinde-zamanında kullanıldığında övgü ifade eder.

cc- LI-ĞA-NŞE ise, erkeklik hali yiğitlikten yoksunluk demektir.

dd- LI-NSE kelimesi de erkeği olmama, erkeksizlik ifade eder.

c- Bir şeyi yarmak ifade eden GOVDIN fiilinden türetilen ve yarılmış, yarılan bir parçayı ifade eden ZIGOVDA kelimesinin sonundaki 'A' sesi 'I' olarak yumuşatılıp, buna da ĞA takılarak yapılan ZI-GOVD-I-ĞA kelimesi de; insani yaran hal, zaman ve Türkçe'deki en yakın karşılığı ile insani çatlatan hal, zaman demektir ve genellikle bu hale sebep olan patavatsız, densiz kişi için kullanılır.

d- Hayat evrelerinden:

aa- Çocuk karşılığı Arapça SABİY ve Çerkesce NANUĞ kelimelerinin sonuna ĞA takılarak, çocukluk devresini ve onun masum, az bilir, sevimli halini ifade eden SABİY-I-ĞA ve NANUG-I-ĞA türetilmiştir.

Aynı şekilde;

bb- Genç erkek hali, çağı yani delikanlılık anlamında JELE-ĞO yahut JELE-ĞA;

Evlilik çağı yerine;

cc- Erkekler için gelin getirme çağı = GAŞEN-I-ĞO / GİŞEN-I-ĞO yahut daha kısaca GASE-GO / GİŞE-ĞO

dd- Kızlar için gelin götürülme çağı = YAŞE-ĞO / YİŞE-ĞO

ee- Eski anlamındaki JI kelimesi ile, eskilik, yaşlılık çağı = JI-ĞA

ff- Bu kelimenin başına da (göreceli olarak, yani bir şeye kıyasla, başkalarına nazaran, DAHA...) anlamındaki NAH sözcüğünün takılması ile; birinden, birilerinden daha eski (yaşlı) olma halini anlatan ve bu büyüklüğün hak ve mükellefiyetlerini de hatırlatan NAH-I-JI-ĞA

gg- Ve buna mukabil 'daha yeni' sözcükleri ile de, yaşça 'daha küçük' olma halini ifade eden NAH-I-JE-A-ĞE türetilmiştir.

hh- L'HEN yahut L'EN olarak yazılabilen Ölmek fiilinin sonuna ĞA takılarak da, Ölüm hali, zamanı anlamındaki L'EN-I-ĞA kelimesi türetilmiştir ve yerine göre:

- Bizzat ÖLÜM,

Mecazen de ;

- Ölüm gibi feci bir durum,

- hatta, ölümü tercih ve temenni ettirecek, yani "Si l'ame nahift = Ölse daha iyi idi" dedirecek derecede berbat durum,

- Ümitsiz, ölümcül hastalık, (örneğin, ĞUZ ĞATILA ZİE = yatırıp uzatacak, yahut yerleşik ağrısı olan için "yi l'enıgar kasas = ölümü yetiştirdi" denmesi gibi)

- Bazen de, ölümün yakın olduğu tahmin edilen aşırı yaşlılık ve ihtiyarlık (acizlik)

Hali ve zamanı anlamlarına gelir.

e- Mevsimlerden ;

aa- MEOK = OT ve ona vurma anlamındaki YEVEN kelimelerinin sonuna GA getirilerek yapılan MEOK YEVE-ĞO, ot biçme zamanı ve bu iş için seferber olma halidir.

bb- Ba'ze = Sineklerin canlanıp çoğaldığı ve hayvanlarla insanlara saldırıp vurduğu, buna karşılık sineklere de vurulduğu, kovulduğu zaman olarak BAZE YEVE-ĞO'nun kısa şekli BEZEVO-ĞA ise, başka dillerde rastlanamayacak bir nükte ile YAZ MEVSİMİ'ne isim olmuştur.

C- Bir kelimenin her iki ucuna birden takılan GA, GO, GE ekleri:

İstisna da olsa bu ekler, bir kelimenin başına ve sonuna birlikte eklenebilir ve aynı anda ona hem "başkası" kavramını, hem de "hal ve zaman" mefhumunu kazandırır.

Örneğin bayramlar; esi-dostu sevindirmenin ve birbiri ile münasebetleri bozuk dargınların arasını iyileştirmenin yani barıştırmanın tam zamanı olduğunu ifade ederken;

a- ĞA-GUFE-ĞO'S = Sevindirme zamanıdır.

b- ZE-GA-FIJI-ĞO'S = Birbiri ile barıştırma zamanıdır, denebilir.

c- Yukarda kalp = GU kelimesinin sonuna ĞA getirilerek yürekli olma hali yani ümit karşılığı GU-ĞA ve bunun fiil sekli olup ümitli olmak anlamında türetilen GU-ĞA-N, kelimelerin sonuna takılan ĞA ekine örnek gösterilmişti. Bu kelimenin başına da ĞA eklenerek, yani GU kelimesinin her iki ucuna birden ĞA takılarak; ĞA-GU-ĞA-N = başkasını yürekli hale getirmek yani ümitlendirmek fiili yapılmıştır ve doğal olarak birisine söz vermeyi de içerir (PSALE YETİN).

Sib ĞA-GU-ĞA-T = sen beni ümitlendirmiştin.

Ya ĞA-GU-ĞA-S = onlar onu ümitlendirdiler, söz verdiler.

Wuz ĞA-GU-ĞA-IM = seni ümitlendirmiyorum, söz vermiyorum.

Wuy ĞA-GU-ĞA-RE = o seni ümitlendiriyor mu? Yahut bu isi yapabileceğini ümit ediyor musun? Becerebileceğini sanıyor musun? demektir.

d- Yemek yemek fiili ŞGHEN kelimesinden (N) atılıp her iki ucuna bu ekler getirilerek ve hali hazır vaziyet ve zamanın başkasına yemek yedirmeye elverişli olmadığını ifade için, GA-ŞGHE-GO-IM = ziyafet çekmenin sırası değil denebilir.

e- GO'DIN = kaybolmak fiilinin başına GA getirilerek ĞA-GODIN = kaybetmek ve sonuna da ĞO takılarak ĞA-GODI-ĞO = kaybetme zamanı yapılır ve tam ihtiyaç duyulan bir anda kaybedilen bir şey için; Yigi ar ĞA-GODI-ĞO-T = şimdi onu kaybetmenin sırası mıydı? Diye sorulabilir.

D- Kelimenin başına getirilen HO eki:

Burada değinmek gereği duyulan bu ek sözcük de, başına takıldığı fiilin bir başkası, yahut başkaları için, başkası lehine, yahut aleyhine ve hatta başkası yerine, vekaleten yapıldığını belirtir. Başkası kavramına yine, üçüncü şahıslar dışında, ben, biz ve kendim,

kendimiz gibi birinci tekil ve çoğul şahıslar da dahildir. Fiil, duruma göre başkasının bazen yararına, bazen de zararına ve aleyhinedir. Olumlu hallerde dost için iyi günde-kötü günde bir müşterek duygu ve faaliyeti de ifade eder. Başına HO getirilerek:

a- GUFEN = sevinmek fiili, HO-GUFEN = başkası için sevinmek, dostun iyi, düşmanın kötü hali nedeni ile mutlu olmak;

b- GUZEVEN = telaşlanmak fiili, HO-GUZEVEN = dostun sıkıntılı hali için telaşlanmak ve müşterek bir duygu ile fiilen de sıkıntıya girmek; yahut düşmanın tehdit ve saldırısı nedeni ile telaşlanmak, sıkıntıya uğramak;

c- ĞOYIN = ağlamak fiili, HO-ĞOYIN = başkasının üzücü bir hali nedeniyle, ona ağlamak;

d- L'EN = ölmek fiili, HO-L'EN = başkası için, onun uğruna ölmek, yani mecazen abartı olarak bu derece sevmek;

e- PSELEN = söz söylemek fiili, HO-PSELEN = duruma göre;

- Dost lehine, vekaleten konuşmak,

- Yahut birisi aleyhine ve gıyabında kötü söz söylemek,

anlamlarına dönüşür ve şahıs ifade eden kısacık sözcükler yardımı ile de kimin, kim için ne yaptığı da anlaşılabilir olur:

aa- Onun için sevindik ve gözaydına da gittik derken: DI-HO-GUFAA'S;

bb- Bize yardım niyetiyle hiçbir sıkıntıya girmede, aldırma denecekse: KID-HO-GUZEVA-IM ;

cc- Onlar bizim için hiç ağlar mıydı? Yerine: Aher zi T-HO-ĞOYIN-T ?;

dd- Sakın senin için öldüğümü zannetme derken: SIB-HO-LE-IM;

ee- Kendi başıma ve kendimi yere yere konuşuyorum yerine de: Si Zişha SI-HO-PSELEN-J denebilir ve ŞHA-HO-PSALE de kendi başına konuşan anlamında ustaca türetilmiş bir kelimedir.

NOT: Bu incelemede Av. Mustafa Domanıç'ın önemli katkıları olmuştur.